

3.

Koherencia és kohézió — Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján¹

CSATÁR PÉTER—HAASE ZSÓFIA

„Petöfi war einer der ersten, der [...] das Erklärungspotential zentraler textlinguistischer Kategorien wie Kohärenz, Konnexität bzw. Kohäsion präzise zu bestimmen versuchte.”²

0. Kiindulópont

A szövegnyelvészet központi fogalmainak tárgyalása a német nyelvű szakirodalom alapján nem könnyű feladat. Ennek nem az az oka, hogy csupán elvétve találkozhatunk fogalmi reflexiókkal a fellelhető szakkönyvek lapjain, hanem éppen ellenkezőleg: Alig van olyan átfogó munka, amelyik ne foglalkozna behatóan a szövegnyelvészeti alapfogalmak tisztázásával, és ne sietne leszögezni, hogy melyik irányzat fogalmi apparátusát tartja a leginkább követendőnek. Ez minden bizonnyal annak is betudható, hogy a szövegnyelvészet mint önálló nyelvészeti diszciplína létrehozására való igény először német nyelvterületen fogalmazódott meg, mi több, ez a tudományos közösség még ma is a szövegnyelvészeti kutatások egyik központjának számít.

Az 1960-as éveket megjelölve kezdőpontként, a szövegnyelvészet rövid története során is több nagy kutatási iránnyal találkozhatunk. Csak a mérföldköveket megjelölve, beszélhetünk a kezdetekben teret hódító transzfrasztikus³ (*Transphrastik*) felfogásról, amelyet a rendszernyelvészet (*Systemlinguistik*)

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² „Petöfi az elsők között tett kísérletet arra, hogy pontosan definiálja a szövegnyelvészet olyan központi kategóriáinak a magyarázati potenciálját, mint a koherencia, a konnexitás, illetve a kohézió.” Vö. Heinemann—Viehweger (1991: 275). A szövegben található német idézetek fordítása a szerzők munkája.

³ A szövegnyelvészet első nagy kutatási irányát több megnevezéssel is illetik. A transzfrasztikus felfogás mellett találunk még olyan elnevezéseket, mint például szöveggrammatika (*Textgrammatik*), propozicionális szövegfelfogás (*propositionale Textauffassung*) vagy nyelvi rendszer-központú kutatási irány (*sprachsystematischer Forschungsansatz*). Vö. Feilke (2000: 74). Tanulmányunkban felváltva használjuk a kontextusba leginkább illő megnevezést.

mint uralkodó nyelvészeti felfogás táplált. Ezt később a pragmatikai fordulat (*pragmatische Wende*) szorította háttérbe, amelyet ezután kognitivisták hatásai követtek. Minden nagy irányzat esetében a szöveggel való foglalkozás más és más aspektusai kaptak hangsúlyt, egyvalami azonban mindegyikben közös: A címben megjelölt két fogalom, a koherencia (*Kohärenz*) és a kohézió (*Kohäsion*) legmegfelelőbb meghatározása és vizsgálata minden szakaszban központi jelentőségű volt, másképp mondva, minden egyes irányzatban megvolt az a törekvés, hogy létrehozzon egy „saját” koherencia, illetve kohézió fogalmat.⁴

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a német nyelvterületen folytatott szövegnyelvészeti kutatásokat alapul véve tudománytörténeti áttekintést nyújtson e két fogalom értelmezésének, illetve egymáshoz való viszonyának változásairól.⁵ Időrendi sorrendben haladva bemutatjuk a kezdetekben uralkodó transzfrasztikus irányzatot, majd az ezt felváltó kommunikatív-pragmatikai, illetve a múlt század kilencvenes éveitől teret nyerő kognitivisták irányzatot. Ezt a tudománytörténeti vázlatot egészíti ki tanulmányunk második része, amelyben a koherencia és a kohézió fogalompár használatában bekövetkezett változást szemléltetjük egy konkrét elmélet kapcsán. Az anaforikus utalásokat kognitivisták modellben értelmező Schwarz monográfiája⁶ alapján azt mutatjuk meg, hogy milyen okok vezettek a kohézió szerepének megváltozásához a német nyelvű szövegnyelvészeti kutatásban.

⁴ A szövegnyelvészet más központi fogalmainak, így a szöveg, szövegtípus, konnexitás stb. újraértelmezése is a figyelem középpontjában volt az egyes kutatási fázisokban. A különböző szövegdefiníciókkal azonban itt nem foglalkozunk, legfeljebb közvetett módon.

⁵ Már ezen a ponton szeretnénk rámutatni arra, hogy a német szakirodalom a kohézió és a koherencia fogalmainak használata során alapvetően eltér az angolszász kutatás fogalomhasználatától. Az angolszász szakirodalom Halliday és Hasan munkássága (Halliday—Hasan 1976) nyomán kohézió a szöveg szemantikai összefüggésrendszerét érti, amelynek vannak grammatikai és lexikális aspektusai. A különbségeket jól szemlélteti, hogy amit az egyik legbefolyásosabb német modell — Brinker (2005) integratív szövegelemzési modellje — koherencián ért, az csaknem teljes egészében annak felel meg, amit Halliday és Hasan a kohézióról gondol. Brinker külön is kitér rá, hogy a kohézió fogalma „felesleges” a szövegnyelvészeti kutatás számára (Brinker 2005: 18). Ebben a tanulmányban csak a német nyelvű szakirodalom egy szeletét áll módunkban feldolgozni, ezért csupán rögzíteni kívánjuk a meglévő különbséget, de nem térünk ki az eltérő fogalomhasználat (tudománytörténeti) okaira.

⁶ L. Schwarz (2000).

1. Koherencia- és kohéziófelfogások a különböző elméleti alapvetésű szövegnyelvészeti irányzatokban — Tudománytörténeti vázlat

1.1. Bevezetés

A modern szövegnyelvészet kialakulása óta a koherencia és a kohézió a német szövegnyelvészetben olyan központi fogalmaknak számítanak, amelyeknek van egy szűkebb és egy tágabb értelmezése. Szűkebb értelemben a szövegek egy-egy alapvető tulajdonságát jelölik velük: kohézió a szöveg grammatikai függőségi viszonyait, koherencián pedig a szöveg közvetítette értelem-összefüggést szokás érteni.⁷ Az így értelmezett kohézió–koherencia fogalompár egy nyelvészeti módszerekkel leírható, empirikus jelenségkört takar. A kohézió és a koherencia fogalmai azonban szélesebb értelemben is használatosak. Ez a széles értelmezés azonban nem csak annyit jelent, hogy az újabb irányzatok újraértelmezik, és ennek során bővítik a koherenciához, illetve a kohézióhoz sorolandó jelenségek körét.⁸ Sokkal inkább arról van szó, hogy a koherencia és a kohézió fogalma több más szövegnyelvészeti szakkifejezés meghatározásában is egyre inkább szerephez jut. Vagyis olyan metaelméleti terminusként alkalmazzák őket a kutatók, amelyek arra szolgálnak, hogy a szövegnyelvészet által vizsgált jelenségeket jelölő elméleti terminusok jelentését magyarázzák. Ennek szellemében fogalmaz Bussmann nyelvészeti lexikonja, amikor azt írja, hogy a kohézió fogalmával „a mondatban és a morfológia formális eszközei”, a koherencia fogalmával pedig „mindenekelőtt a szemantikai struktúrák” ragadhatók meg.⁹

1.2. A nyelvrendszer-központú megközelítés

(Der sprachsystematisch ausgerichtete Forschungsansatz / Transphrastik)

A 20. század első felében uralkodó mondatközpontú strukturalista nyelvészet és a transzformációs generatív nyelvtan uralkodásának időszakát követően 1970 környékén már több olyan szöveg-meghatározást találunk, amely központi jelentőséget tulajdonít a szövegnek mind a nyelvi elemek hierarchikus szerveződésében, mind pedig a nyelvészeti leírás tekintetében. Hartmann¹⁰ a szöveget mint „eredeti nyelvi jelet” („*das originäre sprachliche Zeichen*”) fogja föl; Schmidt¹¹ szerint a nyelv kizárólag vagy „elsődlegesen szövegszerűen / szöveg formájában

⁷ Vö. Bussman (1990: 389), valamint Rickheit—Schade (2000).

⁸ De természetesen ezt is jelentette. Ehhez lásd a következő szakaszokat.

⁹ Vö. Bussman (1989: 389).

¹⁰ L. Hartmann (1971: 10 sk.), idézi Hartung (2000: 86).

¹¹ L. Schmidt (1977: 33), idézi Hartung (2000: 86).

fordul elő” („*primär texthaft / textförmig vorkommt*”); Isenberg¹² pedig azt mondja, hogy „a nyelvi kommunikáció folyamatosan szövegek formájában történik”. Ezekon kívül előfordulnak olyan állítások is, hogy minden más nyelvi egység valójában nem is fordul elő, hanem csupán a szövegben nyeri el először az „értelmét”¹³.

A mondatszintre korlátozódó kutatások magasabb szintre történő kiterjesztésének törekvése tehát a múlt század 1960-as éveinek második felében, illetve az 1970-es évek első felében elindítja a szövegnyelvészet mint önálló diszciplína kialakulását. Az újonnan létrejövő diszciplína első, nyelvi rendszer központi (*sprachsystematisch-orientiert*) szakasza azt tekinti céljának, hogy feltárja, illetve szisztematikusan leírja azokat az általános elveket, amelyekben mind a szó- és mondatképzés, mind a szövegalkotás alapszik. Ez az irányzat a szöveget mint mondatok egymásutánját, vagy mint mondatok rendezett halmazát definiálja¹⁴, ami azt mutatja, hogy a mondatot a nyelvi rendszer hierarchiájának központi egységéként tartják számon.

Koherencián a szövegmondatokban szereplő kifejezések referencialitását értik, azaz a szövegszavaknak azt a tulajdonságát, hogy vagy explicite, vagy implicite referálnak egy másik szövegszó referensére. Annak függvényében, hogy két mondat kifejezései milyen értelemben referálnak egymás kifejezéseinek referenciáira, különféle szövegszervező elveket különböztetnek meg.¹⁵ A kohézió fogalmát gyakorlatilag nem használják, viszont a tudománytörténeti kutatások egybehangzóan azt állítják, hogy a koherencia fogalmától megkülönböztetik azokat a nyelvtani szabályok mintájára kialakítandó szöveggrammatikai szabályokat, amelyeket később a szövegmondatok közötti grammatikai függőségi viszonyokkal szokás jelölni, és amelyet de Beaugrande és Dressler¹⁶ a szövegség egyik meghatározó tulajdonságának nevez.

Látható tehát, hogy a kutatásnak ebben a fázisában nem került sor az ekkoriban uralkodó generatív transzformációs grammatika kutatási perspektívájának megkérdőjelezésére, és szövegnyelvészetben a mondat nyelvészetének a szöveg-szintre történő kiterjesztését értették.¹⁷

¹² L. Isenberg (1976: 47), idézi Hartung (2000: 86).

¹³ L. Hartmann (1971), idézi Hartung (2000: 86).

¹⁴ Vö. Isenberg (1977: 194); Agricola (1969: 31).

¹⁵ Vö. Isenberg (1977: 198–199).

¹⁶ Vö. de Beaugrande—Dressler (2000: 24).

¹⁷ Vö. „Eddig nem merültek fel olyan érvek, amelyek amellett szólnának, hogy a grammatika hatóköre a mondatok területére korlátozódik.” (Isenberg 1977: 194)

1.3. A kommunikatív–pragmatikai megközelítés (*Der kommunikativ-pragmatischer Ansatz / Kommunikationsorientierte und handlungstheoretisch ausgerichtete Ansätze*)

Az 1960-as években a filozófiában és a tudományelméletben, illetve majdnem az összes humán- és kultúratudományban észlelhető személetbeli, illetve gondolkodásmódbeli változást a „pragmatikai fordulat” (*pragmatische Wende*) címszóval szokták összegezni. Ez az új szemléletmód a szövegnyelvészetben kb. az 1970-es évektől fejtette ki hatását. A nagyon heterogén irányzatok konvergálódása következtében létrejött új gondolkodásmód legfőbb jellemzői: a tudományos megismerés társadalmi közvetítettsége felőli meggyőződés, a megmagyarázandó és leírandó tárgyak alapvetően társadalmi megalapozottságú összetétele, illetve az elméletalkotás társadalmi jelentőségére és gyakorlati relevanciájára való igény. Ezzel összhangban a szövegnyelvészetben bekövetkezett pragmatikai fordulaton a következőket értjük: Egyrészt a pragmatikai gondolkodás és módszertan alkalmazásának következményeit, másrészt a szöveggrammatikai orientáltságtól kezdetben élesen elhatárolódó szövegnyelvészeti irányzat létrejöttét az 1970-es években.¹⁸ A fordulatot követően egymás mellett él a rendszernyelvészeti (szöveggrammatikai) és a pragmatikai felfogás. Ha a két fő kutatási irány egymáshoz való viszonyát tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy annak ellenére, hogy a kommunikatív–pragmatikai vonal kezdetben a rendszernyelvészeti perspektíva teljes kiszorítására törekedett, a későbbiekben megfigyelhető, hogy a kutatások célja egy integratív modell létrehozása, vagyis a nyelvirendszer-központú szövegmodelleket integrálják a pragmatikai, illetve cselekvéseméleti kutatási irányzatokba, ezáltal létrehozva egy megfelelő szövegnyelvészeti leíró modellt. Az 1980-as években létrejövő integratív irányzatokról később szólunk.¹⁹

A fordulat azonban — és a mi szempontunkból talán ez a legfontosabb — a szövegnyelvészet alapfogalmainak újraértelmezését is magával hozta. A szöveget már nem mint mondatok rendezett egymásutánját definiálják, hanem mint komplex nyelvi cselekvést. „Nyelvi cselekvésen” a következőket érthetjük: A

¹⁸ A pragmatikai fordulat a nyelvészeti pragmatika tudományos intézményesítésének folyamatát is beindította, ami a szövegnyelvészetben is éreztette hatását. Az 1970-es években fellendült az ez irányú kutatási tevékenység, amely azt eredményezte, hogy kongresszusok, viták, kötetek, kutatási beszámolók és antológiák sorozata látott napvilágot. Megemlítendő még itt a *Journal of Pragmatics* 1977-es kiadása és számos szövegnyelvészeti bevezető megjelenése (Dressler 1972; Kallmeyer et al. 1977; Coseriu 1994; van Dijk 1980; de Beaugrande—Dressler 2000; Brinker 2005; Heinemann—Viehweger 1991; Vater 1994) és kézikönyv (van Dijk 1985). Minderről részletesebben lásd Feilke (2000: 64–82).

¹⁹ Vö. Brinker (2005); de Beaugrande—Dressler (2000).

beszélő vagy szövegalkotó azon kísérlete, melynek során egy bizonyos kommunikatív kapcsolatot hoz létre a hallgatóval vagy olvasóval.²⁰ A kommunikáció-orientált szövegnyelvészet tehát a szövegek kommunikatív funkcióját tanulmányozza, vagyis azokat a célokat, amelyek végett szövegeket egy adott kommunikációs helyzetben felhasználhatnak és ténylegesen fel is használnak.²¹

Ezzel összhangban a koherencia fogalmát (mint a szövegség egyik alapvető tényezőjét) többé nem mondatok egymásutánjára vonatkoztatják, hanem cselekvések egymásutánjára egy szövegkontextus összefüggésében.²² A koherencia fogalmának újraértelmezése együtt járt a kohézió fogalmának átalakulásával. Már ekkor felismerték, hogy a kohézió sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele a szövegségnek, vagyis tulajdonképpen elvetették a kohézió szűk értelmezését, mely szerint egy szöveg akkor jólformált, ha kohezív.²³ A koherencia ezen újabb értelmezés szerint elsősorban (sőt egyáltalán) nem a felszíni struktúrában kimutatható korreferens vagy konnektív elemek jelenlététől vagy hiányától függ, vagyis a szöveg értelemközvetítő voltának a grammatikai jólformáltság sem nem szükséges, sem nem elégséges kritériuma. E felfogás szerint különböző nyelven kívüli ismeretrendszerek is biztosítják, hogy megnyilatkozások egymásutánját akkor is koherensnek ítéljük meg, ha a köztük lévő kapcsolat kevésbé explicit.²⁴

²⁰ Vö. „Unter pragmatischer (sprechakttheoretischer) Perspektive erscheint der Text nicht mehr als grammatisch verknüpfte Satzfolge, sondern als (komplexe) sprachliche Handlung, mit der der Sprecher oder Schreiber eine bestimmte kommunikative Beziehung zum Hörer oder Leser herzustellen versucht”. Brinker (2005: 15)

²¹ L. uo.

²² Vö. „[...] dass das Kohärenzkriterium nicht mehr auf die Abfolge von Sätzen, sondern auf Folgen von Handlungen in einem Text-Kontext-Gefüge bezogen wird [...]”. Feilke (2000: 73)

²³ A következő három mondatból álló szöveg kohezívnek tekinthető, mert a második és a harmadik mondat alanyaként funkcionáló *sie* személyes névmás anaforikusan utal az első mondat alanyára (*Maria*). A magyarban mindkét visszautalást null-anafora jelöli (Ø). Tartalmi összefüggés azonban nincs a mondatok között, ezért a szöveg nem tekinthető koherensnek: *Maria mag Katzen. Sie geht einkaufen. Sie liest einen Kriminalroman.* („Maria szereti a macskákat. Ø Elmegy bevásárolni. Ø Egy krimet olvas.”) Vö. még „[...] der explizite Ausdruck der Verbundenheit von Textsegmenten [ist] weder eine notwendige noch eine hinreichende Bedingung für Texthaftigkeit und das Vorliegen bzw. die Herstellbarkeit von Kohärenz.” (Adamzik 2004: 139)

²⁴ Nyelven kívüli ismeretrendszeren érthetjük például a tárgyi ismereteinket, vagy azokat, amelyekhez a szövegkontextus segít hozzá bennünket. A következő példa azt mutatja, hogy aki nem tudja, hogy Emil Nolde a 20. század egyik híres német festője volt, és a két világháború között a Keleti-tenger közelében élt, annak a következő szöveg nem feltétlenül bizonyul koherensnek. Azaz a második mondatban aláhúzott kifejezést nem feltétlenül tekinti visszautalásnak az első mondatban bekeretezett kifejezésre, azaz a

Már korábban említettük, hogy az 1980-as években megindultak bizonyos törekvések arra nézve, hogy létrejöjjön egy integratív szövegnyelvészeti leíró modell. Ennek oka abban is keresendő, hogy erre az időszakra a pragmatikai fordulat és az egymás mellett élő irányzatok sokfélesége révén a diszciplína egyre átláthatatlanabbá vált. Képviselői tehát arra tettek kísérletet, hogy „Bevezetések a szövegnyelvészetbe” címmel a fordulat egyfajta összegzését adják. Brinkernek²⁵ sikerült talán a legkonstruktívabban integrálnia a nagyon heterogén irányzatok különböző elemeit. Integratív modellje a koherencia fogalmának szűk értelmezését kitágítva egyszerre kívánja a szöveg értelemszövetségét grammatikai, tematikai és pragmatikai szempontból megragadni.²⁶

Brinker a szöveget egyszerre tekinti nyelvi és kommunikatív egységnek.²⁷ Az ő felfogásában a mondatok egy koherens, azaz grammatikailag és tematikailag is összefüggő egymásutánja önmagában még nem elégíti ki a szövegség kritériumát. Ez pusztán a szöveg kommunikatív funkciója (*kommunikative Funktion*) által következhet be, amelyet a mondatok ezen egymásutánja egy adott kommunikációs helyzetben kap. Brinkernél a szövegpragmatika tehát központi jelentőségű, a szöveg témája és a témával szoros összefüggésben álló szövegszándék (*Textintention*) centrális fogalmakként jelentkeznek. Megjegyezzük, hogy a brinkeri szövegelemzés elsősorban monologikus szövegekre koncentrál. Felfogása szerint a dialógusok, illetve beszélgetések esetében általában több kommunikációs résztvevő megnyilatkozása alkot egy koherens nyelvi egységet. A javasolt szövegdefiníció alapjául szolgáló kommunikatív funkció fogalma azonban elsődlegesen egyes beszélőkre, szövegalkotókra vonatkozik. A dialogikus szövegek elemzése így a konverzációelemzés hatáskörébe tartozik.

Egy másik szerzőpáros nem törekedett arra, hogy a különböző elméleteket szintetizálja. De Beaugrande és Dressler²⁸ a szöveget mint „kommunikatív eseményt” (*kommunikatives Ereignis*) fogják föl, és a szövegséget (*Textualität*) hét kritérium alapján definiálják, amelyek nagyon különböző elméleti hátterek befolyását mutatják. Ezek közül a kohézió a szöveggrammatika, a koherencia pedig a szövegsemantika felől közelítve határozható meg. De Beaugrande és

festőre: **Emil Nolde** kannte den Wirt noch von früher. Als **der Maler** in die Gaststube trat, saßen schon ein paar Leute da, Fischer und Bauern aus dem Nachbarsdorf. („Emil Nolde még korábbról ismerte a vendéglőst. Amikor a festő belépett a vendéglőbe, néhány ember már ott ült, halászok és földművesek a szomszéd faluból.”)

²⁵ L. Brinker (2005).

²⁶ Vö. „[...] indem er den Kohärenzbegriff grammatisch, thematisch und pragmatisch expliziert [...]“: Schoenke (2000: 125)

²⁷ Vö. „Der Terminus ‚Text‘ bezeichnet eine begrenzte Folge von sprachlichen Zeichen, die in sich kohärent ist und die als Ganzes eine erkennbare kommunikative Funktion signalisiert.” Brinker (2005: 17)

²⁸ Vö. de Beaugrande—Dressler (2000).

Dressler szerint ezek a szövegség legfőbb és legszembevetőbb kritériumai: „A szövegfelszín kohéziója és a szövegvilágok emögött meghúzódo koherenciája a szövegszerűség legnyilvánvalóbb ismérvei.”²⁹

De Beaugrande és Dressler szerint tehát a szöveg alapját képező értelem-összefűggés, folytonosság (*Sinnkontinuität*) a koherencia alapja: „Ezt az értelmi folytonosságot tekinthetjük a koherencia alapjának, amely tehát nem más, mint fogalmak és viszonyok együttállásának (konfigurációjának) elemei közötti kölcsönös elérhetőség és relevancia [...]”³⁰ Továbbá: „A szöveg mögött meghúzódo konfiguráció a szövegvilág, amely egybevághat (vagy sem) a ‚való világ‘ általánosan elfogadott verziójával [...]”³¹

De Beaugrande és Dressler munkássága a kognitívista irányzat előfutáraként is felfogható, amennyiben a procedurális felfogás egy sajátos szövegnyelvészeti megnyilvánulását képviseli. Eszerint a koherenciát is mint kognitív folyamatok eredményét definiálják, amelyek során a szöveg által aktualizált (illetve kikövetkeztetett) tudást dolgozzuk föl annak érdekében, hogy létre tudjuk hozni a szöveg értelmi összefűggését. Ez pedig azt jelenti, hogy de Beaugrande és Dressler a koherencia fogalmát kiszélesítik: „A koherencia nyilvánvalóan nem csupán a szövegek jegye, hanem a szövegek használóiban (hallgatóiban, olvasóiban) lezajló kognitív (gondolkodási) folyamatok eredménye.”³² Vagyis a „koherencia a jelentések aktualizálása annak érdekében, hogy egy szövegnek értelme legyen”³³

Ebből az utóbbi két idézetből világos, hogy a koherencia egyfelől ebben a felfogásban a szövegség egyik tulajdonságát takarja (szűkebb értelmezés); másfelől azonban olyan metaelméleti fogalom, amely azokat a kognitív folyamatokat jelöli, amelyek a szövegértelem előállítását segítik (szélesebb értelmezés). A kohézió fogalmát sem csak a szöveg folytonosságát biztosító grammatikai függőségi viszonyok meglétére mint a szövegség egyik tulajdonságának a jelölésére alkalmazzák, hanem javaslatot tesznek arra, hogy mindazon eszközök (igeidő, igeszemlélet, anafora, katafora, visszatérés, kötés stb.) meghatározására is használják, amelyek elősegítik a szöveg folytonosságának biztosítását.

Ahogy ezt de Beaugrande és Dressler hangsúlyozza, a koherencia és a kohézió fogalma így kitágul, és ez sürgetőleg veti fel a két fogalom egymáshoz való viszonyának újraértelmezését. A szerzők mindazonáltal megelégszenek azzal, hogy megfogalmazzák a problémát, és abban látják a megoldást, hogy majd új elméletek váltják le a régieket. Brinker integratív modellje frappáns

²⁹ L. de Beaugrande—Dressler (2000: 152).

³⁰ L. de Beaugrande—Dressler (2000: 120).

³¹ L. uo.

³² L. de Beaugrande—Dressler (2000: 28).

³³ L. de Beaugrande—Dressler (2000: 150).

választ ad a de Beaugrande és Dressler által felvetett kérdésre: a kohéziót a koherenciateremtés grammatikai aspektusaként értelmezi, ezért a kohézióra mint a szövegszerűség önálló kritériumára már nincs is szüksége.³⁴ Hasonló elképzelés tárul fel majd a 3. részben, ahol az anaforikus utalások kognitivistá felfogását mutatjuk be.

1.4. A szöveg kognitivistá megközelítése (*Der kognitive Ansatz*)

„A kognitív nyelvészet a nyelvet minden kapcsolódásában és interakciójában mint szellemi ismeret- és feldolgozórendszert interdiszciplinárisan kívánja kutatni, és pszichológiailag adekvát, azaz kognitív plauzibilis modellekben kívánja magyarázni.”³⁵

A szövegnyelvészetben a kognitivistá felfogás az 1980-as évek végétől terjed el. A kognitív tudományok, különösen a kognitív pszichológia vizsgálati eredményeiből kiindulva olyan szövegnyelvészeti kutatások veszik kezdetüket, amelyek a szövegprodukción és -repción folyamatait mint a tudásfeldolgozás kognitív folyamatait vizsgálják.³⁶ Kognitív szövegnyelvészetben (*Kognitive Textlinguistik*) tehát tulajdonképpen a nyelv olyan tudományos vizsgálatát értjük,

- amely számára a szöveg a tulajdonképpeni nyelvi jel;
- amely a szöveget a tudással, a gondolkodással, az emlékezettel és ezen kívül az érzékeléssel összefüggésben vizsgálja;
- amelynek tárgya a szövegek létrehozása és megértése közben lezajló folyamatok;
- amely ezekre a folyamatokra mint az információfeldolgozás folyamataira tekint;
- amely interdiszciplináris kötelékben áll más tudományágakkal;
- amely informatikai fogalmakra támaszkodik.³⁷

³⁴ Vö. Brinker (2005: 18). Nemcsak Brinkernél, de más szerzőknél is hasonló álláspontra bukkanhatunk: „Végső soron a dolgokat csak a kommunikációs összefüggés, a konkrét megnyilatkozási helyzetek specifikus feltételeinek figyelembevételével lehet megmagyarázni. Többek között, és legtöbbször ez a helyzet, elegendő arra támaszkodnunk, amit a nyelvi környezetben, a szomszédos mondatokban találunk. Azonban ezek az *explicit támpontok a szövegfelszínen (manapság gyakran a kohézió eszközeinek nevezik őket) bizonyos szempontból csak egy általánosabb jelenség, jelesen a tartalmi összefüggés (azaz a koherencia) különleges eseteinek tekinthetők.*” Adamzik (2004: 19–20. Kiem. tölünk: Cs.P.—H.Zs.).

³⁵ Vö. „Die Kognitive Linguistik will die Sprache als geistiges Kenntnis- und Verarbeitungssystem in all seinen Schnittstellen und Interaktionen interdisziplinär erforschen und in psychologisch adäquaten, d.h. kognitív plausiblen Modellen erklären.” Schwarz (2008: 9)

³⁶ Az idevágó kutatások korábbi szakaszáról áttekintést ad Scherner (2000).

³⁷ Vö. Figge (2000: 104).

A kognitív szövegnyelvészeti kutatások szinte kizárólag interdiszciplináris keretben képzelhetők el, amelyben a kognitív nyelvészetten kívül más kognitív tudományok is szerepet kapnak, illetve olyan önmagukban is több tudományterületet ötvöző diszciplínák, mint például a pszicholingvisztika.

A célkitűzések változásával átalakultak a szövegnyelvészet bizonyos alapfogalmai, így a koherencia és a kohézió felfogása is. A koherencia és a kohézió fogalmát kognitív szövegnyelvészeti szempontból megragadva azt mondhatjuk tehát, hogy ezekre már nem csak mint szövegen belüli (*textinhärent*) tulajdonságokra tekintenek. E két fogalmat sokkal inkább a nyelvi produkció és recepció kognitív folyamataira vonatkoztatva definiálják. Így a koherencia például olyan tulajdonság, amely a szövegprodukción és -recepción közben jön létre. A szóban forgó kognitív folyamatokról, tehát a produkcion és a recepción folyamatáról azt feltételezik, hogy ezek megfelelő rendszerben, a produkcion, illetve a recepción rendszerben zajlanak le. Ha a produkcion rendszerben nincs stabil állapot, akkor ez a szöveg létrehozója számára azt jelenti, hogy szükséges további produkcion (pl. reparatúrák) formájában előállítani a stabil állapotot. Instabilitás (inkoherencia) akkor léphet fel, ha a befogadó nem tudja a kívánt formában értelmezni a produkciont.³⁸

A recepción oldaláról nézve a koherencia, illetve a kohézió jelensége úgy ragadható meg, hogy a befogadónak sikerül az adott megnyilatkozást, illetve szövegrészt az addig recipiáltak reprezentációjába beilleszteni. Ha ez nem így történik, és ennek fonológiai, morfológiai vagy éppen szintaktikai természetű akadályai vannak, akkor kohézióproblémáról beszélhetünk, ha azonban a problémák tartalmi jellegűek, akkor koherenciaproblémával állunk szemben.³⁹

A két jelenség pszicholingvisztikai szempontú értelmezésének az is előnye, hogy a koherencia és a kohézió, tehát a szövegösszefüggés fokozatai legalább indirekt módon mérhetővé válnak. Ellenőrzött feltételek mellett megállapítható például a kísérleti személyek reakcióidejéből, hogy egy kapott szöveg vagy megnyilatkozás esetében mely nyelvi eszközök képesek a kohézió, illetve a koherenciát előmozdítani, így a megértést elősegíteni, vagy éppen megnehezíteni.⁴⁰

A kognitivisták megközelítés azonban — legalábbis egyelőre úgy tűnik — nem volt olyan hatással a szövegnyelvészeti kutatásokra, mint amilyen mélyreható változásokat a pragmatikai fordulat okozott. Ezért — bár vannak olyan szerzők (mint például Adamzik), akik a kognitív megközelítést a szövegnyel-

³⁸ Vö. Rickheit—Schade (2000: 279).

³⁹ Uo.

⁴⁰ Vö.: Rickheit—Günther—Sichelschmidt (1992). Idézi: Rickheit—Schade (2000: 280).

vészet harmadik nagyobb tudománytörténeti fázisaként emlegetik⁴¹ — fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a kognitív megközelítés érvényesítése egyelőre nem vezetett egységes kognitív szövegnyelvészeti elméleti paradigma létrejöttéhez.⁴² Ezért a koherencia és a kohézió fogalmának sincs olyan tipikusan kognitivistá felfogása, amelyet szembeállíthatnánk a pragmatikai vagy integratív megközelítések fogalomértelmezésével.

2. Részösszefoglalás

Mielőtt áttérünk a példa elemzésére, próbáljuk meg röviden összegezni az eddig mondottakat, illetve azt, hogy milyen következtetések vonhatók le ezekből.

A szövegnyelvészet mint diszciplína már rövid története során is számos változáson, ha tetszik, paradigmaváltáson ment keresztül, ami természetesen be tudható a tágabb tudományos környezetben kialakuló elméletek térhódításának vagy háttérbe szorulásának. Az elméleti háttér változásai természetesen hatással voltak a szövegnyelvészet terminológiájának, mint például a szöveg, a koherencia, a kohézió, a konnexitás, a szövegtípus stb. fogalmának az értelmezésére is.

A szövegösszefüggés két alapvető fogalmát megvizsgálva láttuk, hogy a koherencia és a kohézió közötti viszony kezdetben úgy jellemezhető, hogy a koherencia a szövegszavak transzfrasztikusan értelmezhető referencialitása, míg a kohézió azoknak a szabályoknak a rendszere, amelyek a szövegszavak referencialitáspotenciálja alapján leírja a szövegmondatok generálásának különféle módjait. Vagyis a nyelvi rendszer központú irányzat képviselői szerint a koherencia fogalmához tartozó referenciális tulajdonságok, valamint a kohézió fogalmával megragadható szövegszabályok rendszere együttműködik annak érdekében, hogy jólformált szövegmondatok jöjjenek létre.

A pragmatikai irányzatban megszűnik a két fogalom egymásmellettsége, mivel a beszédaktus-elmélet olyan fogalmaival a háttérben mint „cselekvés”, „illokúció” stb., a pragmatikai irányzatok a koherenciát azonosítják a textualitás fogalmával. A kohézió fogalmán pedig a transzfrasztikus kutatási irányzattól áthagyományozódott meghatározás szerint a szöveg felszíni struktúrájának grammatikai függőségi viszonyait értik.

A kognitivistá fordulattal egyidejűleg egy sikeres integrációs elképzelést fogalmaz meg Brinker,⁴³ aki a koherencia fogalmát több — grammatikai, pragmatikai és tematikai — aspektus integrálása révén definiálja. A kohézió fogalmáról Brinker teljes egészében lemond, ugyanakkor a koherencia fogalmát kiszélesíti. Ez általában is jellemző a kognitivistá megközelítésekre, amennyiben ezek a

⁴¹ Vö. Adamzik (2004: 1).

⁴² Vö. Figge (2000: 96).

⁴³ L. Brinker (2005).

koherencia fogalmába tartozóként kezelik azokat a mentális aspektusokat is, amelyek a befogadó számára összefüggő értelemegésszé teszik a szöveget. Így a kohézió fogalma megmaradni látszik a szöveg felszíni grammatikai viszonyrendszereit jelölő fogalomként, míg a koherencia fogalma kiszélesedik, amennyiben ontológiai értelemben több jelenséget kívánnak vele kifejezni a kutatók (a szöveg egyik tulajdonságát, a szövegfeldolgozás mentális aktusait, a szöveg felszín alatti értelmi összefüggését).

Összességében azt figyelhetjük meg, hogy a koherencia fogalma lényegében véve a szövegszavak egy tulajdonságának jelölésére bevezetett fogalomból olyan fogalommá vált, amelyet nemcsak bizonyos nyelvi kifejezések tulajdonságának a jelölésére, hanem ezen túlmenően más szakkifejezések meghatározása során is alkalmaznak. Jelölik vele a szövegszerűség egyik kritériumát (az értelmi összefüggést megteremtő eszközökre gondolva), illetve összefoglaló névként szolgál mindazon kognitív folyamatok jelölésére, amelyek megkönnyítik a szöveg mentális feldolgozását. Ebben az értelemben a koherencia empirikus vonatkozású terminusból metaelméletivé vált. A kohézió már kezdetben is metaelméleti fogalomként volt használatos: azoknak a grammatikai eszközöknek a tárházát jelölte, amelyek a szöveg grammatikai függőségi viszonyainak előállításában közreműködnek. Azonban míg a koherencia fogalmával kapcsolatban megfigyelhető egyfajta újraértelmezés az újabb és újabb nyelvészeti irányzatok térnyerésével, addig a kohézió fogalma megmarad a pragmatikai fordulat után rögzült értelmezésében.

A következő részben a koherenciának és a kohézióknak ezeket az értelmezéseit mutatjuk be egy példa elemzésével, az anaforikus utalás Monika Schwarz által kidolgozott kognitivisták modelljének bizonyos pontjaira támaszkodva.⁴⁴

3. Az anaforikus utalás — a kohézió vagy a koherencia eszköze?

3.1. Az anaforikus utalás

Az anaforikus utalás olyan szövegszintű jelenség, amely akkor áll fenn, ha egy kifejezés (az anafóra) visszautal a szöveg valamely előző pontjára. Az anaforáknak gyakorta kifejtett vagy más néven *explicit* antecedensük van az őket megelőző szövegrészletben. A kifejtett antecedens általában egy „főnévi csoport (NP) formájú szövegelőzmény”⁴⁵:

(1) *Vannak HATÉKONY MUNKAMÓDSZEREK. Ezek betanítása azonban időigényes.*

⁴⁴ Vö. Schwarz (2000).

⁴⁵ L. Szikszainé Nagy (1999: 463).

(2) A FIATAL CSALÁDOK nem utaznak messzire. **Ők** inkább közeli úti célokat választanak.⁴⁶

3.2. A korreferens anaforák

Az antecedens és az anafora viszonyát két tulajdonságjeggyel szokás megadni: (i) A két kifejezés közötti grammatikai függőségi viszonytal, amelyet egyeztetéssel jelölhetünk, illetve (ii) az anafora és az antecedens korreferenciájával. A korreferenciát extenzionálisan definiáljuk, vagyis úgy értelmezzük, hogy két kifejezés (itt: az anafora és az antecedense) ugyanarra a dologra referál a szövegvilágban.⁴⁷ Minthogy a szövegszerveződési eszközök szöveggrammatikai megközelítése a kohézió eszközei közé sorolja azokat az eljárásokat, amelyek a szöveg grammatikai függőségi viszonyait rögzítik, az anafora a kohézió eszközének tekinthető.⁴⁸ A német nyelvű szakirodalom a korreferens utalási formákat újabban összefoglaló jelleggel az explicit utalás eszközeinek tekinti (*explizite Wiederaufnahme*).⁴⁹

A korreferens anafora — miként ez a fenti példákból is látható — leggyakrabban névmás (3), névmási határozó (4) vagy (a magyarra nyelvtipológiai szempontból jellemzően) null-anaforával álló igei személyrag (5) lehet, de állhat ebben a szerepben egy kifejtő nyelvi egység is (6):

(3) A turistacsoport EGYIK TAGJA eltűnt. **Őt** kereste az idegenvezető.

(4) Az utca túloldalán láttak EGY KOCSMÁT. **Oda** nem mentek be, hanem továbbmentek a belvárosba.

(5) A PORTÁS vett egy kávét. **Kavargatta**.

(6) A gyerekek LABDÁZTAK. **Fociztak** egész délután.

3.3. A nem korreferens anafora

A szövegelemzések során azonban olyan anaforikus kifejezések is előfordulnak, amelyeknek korreferens antecedense hiányzik a szövegelőzményből:

(7) Rendeltem EGY PIZZÁT. **A feltét** nem ízlett.

Az efféle kifejezések a fenti definíció szerint nem tekinthetők egy az egyben anaforikusnak, mivel egyik meghatározó tulajdonságuk sem teljesül maradékta-

⁴⁶ A példákban az anaforákat kövérrel, az antecedens kifejezést pedig kis nagybetűvel szedve jelöljük.

⁴⁷ L. Szikszainé Nagy (1999: 62); Brinker (2005: 27).

⁴⁸ Vö. pl. Heinemann—Viehweger (1991: 35); Vater (1994: 32).

⁴⁹ Vö. Brinker (2005: 27–35).

lanul: (i) az anaforikus kifejezés nincs grammatikai függőségi viszonyban, és (ii) nem is korreferens az antecedensével.

(8) *Bezárom AZ AUTÓT. Az ajtók nem nyílnak, kivéve a hátsó.*

(9) *A faluba érve az első kereszteződésben jobbra FORDULUNK. A templom előtt található a szálloda bejárata.*

(10) *Mi lehet A PROBLÉMA? A választ előre is köszönöm!*

Ezeket az eseteket a szakirodalom a *szemantikai kontiguitás* fogalmával írja le. Szemantikai kontiguitáson fogalmi közelséget (*begriffliche Nähe*) szokás érteni. Brinker Harweg (1968) munkásságára támaszkodva megkülönböztet (i) ontológiai (8) (ii) kulturális (9) és logikai (fogalmi) kontiguitást (10), és azt állítja, hogy ezek a kapcsolati formák a nyelvi tudásunk, jelesül a szemantikai tudásunk részét képezik.⁵⁰ Brinker felfogását azzal a terminológiai megjegyzéssel kiegészítve lehet elfogadni, hogy elképzelése szerint a szemantikai tudásba beletartozik a lexikális jelentésen túl az enciklopédikus jelentés, vagyis a világról szerzett tapasztalati tudás egy része is: vélhetően az, amely általános érvényű, azaz túlmutat az egyéni, epizodikus tudás fogalmán. Azonban ezt elfogadva is érzékelhető, hogy (8–10) esetében olyan anaforákkal van dolgunk, amelyek nem elégítik ki a fenti definitív kritériumokat: (i) nem állnak grammatikai függőségi viszonyban az antecedensükkel, (ii) és a korreferenciájuk is kétséges.

Elfogadva, hogy a kohéziós eszközök „a szöveg egységei között fennálló grammatikai viszonyokon alapulnak”⁵¹, felvetődik a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők a kohézió eszközeinek a szemantikai kontiguitáson alapuló anaforák, ha ezek sem nem állnak grammatikai függőségi viszonyban, sem nem korreferensek az antecedensükkel?

Mint Schwarz megállapítja, további különbség, hogy ellentétben az explicit antecedensű anaforákkal a szöveg tematikus struktúrájának kibomlásában is eltérő a szerepük.⁵² Ugyanis ellentétben a korreferens anaforákkal — amelyek nem vezetnek be új referenst, ti. szerepük szerint továbbviszik a korábbi referensre történő utalást (és ily módon témafenntartó szerepük van) — a szemantikai kontiguitáson alapuló anaforák új referenst vezetnek be, és ezért rematikus funkciójuk is van.

Úgy tűnik tehát, hogy kétféle anaforát kell megkülönböztetnünk. A kohézió eszközeként használatos, az antecedensével korreferens anaforát; és a nem korreferens, de a témakifejtés, azaz a szövegértelem összefüggés-rendszerének

⁵⁰ L. Brinker (2005: 37).

⁵¹ L. Vater (1994: 32).

⁵² L. Schwarz (2000: 3, 49).

biztosításában rematikus szerepet is játszó, és ezért elsősorban a koherencia eszközeinek tekinthető szemantikai kontiguitáson alapuló anaforát.

3.3.1. A nem-korreferens anafora

A szemantikai kontiguitáson alapuló anaforikus utalást sokféleképpen nevezik a szövegnyelvészeti és a pragmatikai szakirodalomban:

- kontiguitáson alapuló anafora⁵³,
- asszociáción alapuló anafora⁵⁴,
- antecedens nélküli anafora⁵⁵,
- indirekt anafora⁵⁶,
- jelöletlen anafora⁵⁷.

A pszicholingvisztikai szakirodalom az áthidalás (*bridging*)⁵⁸, illetve az akkomodáció (*accommodation*) műveleteivel jelöli azt a mentális folyamatot, amelynek révén a befogadó feldolgozza az indirekt anaforákat. A német szakirodalomban Vater (1994) Hawkins (1978) művére támaszkodva asszociatív anaforákról beszél (ahogyan egyébként a francia szakirodalom is⁵⁹).

3.3.2. Az indirekt anafora Schwarz felfogásában

Mivel a továbbiakban Schwarz elméletét mutatjuk be, ezért az ő terminológiáját alkalmazzuk, aki Erkü és Gundek (1987) munkájára hivatkozva vezeti be a német nyelvű szakirodalomba az indirekt anafora fogalmát. A korábbi felosztás helyett így direkt anaforának azok számítanak, amelyek korreferens viszonyban vannak az antecedensükkel, míg indirektnek azok, amelyek nem. A német nyelvészeti szakirodalomban is használatos *asszociatív anafora* elnevezést azért nem veszi át Schwarz, mert véleménye szerint ebben a kifejezésben az *asszociatív* szó maga is egy erőteljesen terhelt kifejezés, ezért a használata inkább kerülendő.

Schwarz felfogásában tehát az indirekt anafora olyan határozott főnévi csoport, amelynek — ellentétben a direkt anaforával — nincs korreferens antece-

⁵³ Vö. Harweg (1968); Brinker (2005).

⁵⁴ Vö. Hawkins (1978); Petőfi—Dobi (1998).

⁵⁵ Vö. Yule (1979); Cornish (1996).

⁵⁶ Vö. Erkü—Gundel (1987); Schwarz (2000).

⁵⁷ L. Pause (1991: 555); Tolcsvai (2001: 195–196).

⁵⁸ L. Clark (1977/1997: 385–389).

⁵⁹ Vö. pl. Kleiber (2001).

dense⁶⁰ a szövegben, és nem is áll grammatikai függőségi viszonyban az antecedenzával:

(11) *Elmentünk EGY ÉTTEREMBE. Ø Tele volt. A VENDÉGEK türelmetlenek voltak. A pincér nem jött.*

Az indirekt anaforának mindazonáltal van antecedenzá a szövegelőzményben. Ennek a jelölésére Schwarz bevezeti a „horgony” kategóriáját,⁶¹ amelyet így jellemez: „A szövegelőzményben nem egy explicit antecedenzá, hanem egy vonatkozó kifejezés (*trigger*) található, amely alapvető az indirekt anafora értelmezésében. A horgony és az indirekt anafora referensei nem korreferens, hanem szűkebb, konceptuális viszonyban vannak egymással.”⁶²

A következő mondatfűzében a határozott főnévi csoport anaforikusan utal egy szintén határozott főnévi csoportra:

(12) *A hétvégén GYULÁN voltunk. A VÁROSBA későn érkezünk meg. A vasútállomás teljesen kihalt volt.*

Az anafora és az antecedenzá között nem korreferens a viszony, hanem — miként erre már Erika Greber (1993) is rámutat —, a kontiguitáson alapuló anaforikus kapcsolat mögött (mentális) következtetési folyamatok rejlenek.⁶³ Schwarz szerint az anafora és a horgonykifejezés közötti következtetési viszonyrendszer feltárása szükséges annak meghatározásához, hogy az indirekt anaforák mely típusai különíthetők el egymástól. Az indirekt anaforák tipologizálásának programjában Schwarz abból indul ki, hogy az indirekt anaforák „[...] értelmezési függőségi viszonyban vannak a szövegelőzmény bizonyos kifejezéseivel és két szövegreferenciális funkciójuk van: új (korábban nem említett) szöveg-

⁶⁰ Schwarz *explicit antecedenzá*ról beszél, ami megítélésünk szerint félrevezető, mivel van olyan kifejezés a szövegelőzményben (ti. a „horgony”), amelyhez hozzá lehet kapcsolni az anaforát. Sokkal inkább az választja el az indirekt és a direkt anaforikus utalást egymástól, hogy az indirekt anafora referense közvetett módon utal egy referensre. Az indirekt anafora egyik referense ugyanis nem az antecedenzá közvetlen tudástartománya lesz, hanem a jelentése által aktivált tudástartomány.

⁶¹ Schwarz a *horgony* terminust Fraurud (1992: 17) alapján vezeti be. Vö. Schwarz (2000: 66).

⁶² L. Schwarz (2000: 50).

⁶³ A mentális következtetés fogalmát itt nem explikált formában használjuk. Schwarz Rickheit és munkatársai (Rickheit et al. 1985: 6) inferencia meghatározására támaszkodik: „a cognitive process by which the reader or hearer acquires new information starting out from the explicitly conveyed textual information and taking into account the context of the discourse.”

referensek bevezetése, valamint a globális referenciális vonatkozás továbbvitele. Ily módon az indirekt anaforák a szöveg referencializálása során aktivációs és reaktivációs folyamatokat kapcsolnak össze egymással.”⁶⁴

Az értelmezés során a horgonykifejezések a szemantikai reprezentációjuk és a velük együtt aktiválódó tudástartományok (az enciklopédikus tudásunkat mentálisan reprezentáló konceptuális rendszer elemei) révén meghatározzák és korlátozzák a befogadó számára az anaforikus határozott főnévi csoportok koherenciaképző szerepét. Vegyük a következő példát!

(13) *AZ USZODÁBAN sokan voltak. A kinti medencében HIDEG VOLT A VÍZ. #?Tegnap esett az eső.*⁶⁵

A (13) példában csak akkor tekinthetjük koherensnek a mondatfűzért, ha befogadóként tudjuk, hogy az eső képes arra, hogy lehűtse a medencében a vizet. Ez azonban olyan tudás, amely az anaforaként szereplő *az eső* lexikális jelentésében nem szerepel, és csak egy következtetés révén juthatunk el odáig, hogy a két mondat között kauzális kapcsolatot tételezzünk fel. Vagyis az indirekt anaforák a koherenciateremtés olyan eszközei, amelyek az anaforikus kifejezés és a horgonykifejezés szemantikai és konceptuális kombinálhatóságán alapszanak.

Az indirekt anaforák leírása egy szövegfeldolgozási modellbe illeszkedik, amelyet Schwarz kognitív szövegvilág-modellnek nevez. Egy szövegvilág-modell úgy jön létre, hogy a befogadó egy szöveg feldolgozásakor a szöveg és az emlékezetében tárolt tudástartalmak alapján megkonstruálja a szöveg egy mentális szövegvilág-modelljét. Ez a szövegvilág-modell a szöveg *on-line* feldolgozása során fokozatosan bővül, mégpedig az új információk integrálása és a korábbiak megerősítése révén.⁶⁶

A befogadó Schwarz szerint alapvetően kétféle stratégiát alkalmaz az anaforikus utalások feldolgozása folyamán: (i) Szemantikai stratégiát abban az esetben, amikor az anafora és a horgonykifejezés között szemantikai kapcsolat van, például az anafora tematikus szerepe révén.

(14) *KIAKARTA NYITNI az ajtót. A kulcsot viszont nem hozta magával.*

Ebben a mondatban *a kulcs* (instrumentális) tematikus szerepe révén kötődik a *kinyit* igehez. Ugyanígy a következő mondatban egy főnévi csoport meronimikus viszonyban áll a horgonykifejezésével, amely szintén főnévi csoport.

⁶⁴ L. Schwarz (2000: 49).

⁶⁵ A #? azt jelöli, hogy az adott mondat koherenciája felől bizonytalan lehet a befogadó.

⁶⁶ Vö. Schwarz (2000: 41).

(15) *A FOCICSAPAT kijött az öltözőből. A focisták elkezdtek melegíteni.*

Az értelmezői eljárások másik nagyobb csoportját Schwarz (ii) konceptuális stratégiának nevezi:

(16) *A KÓRHÁZTEREMBEN tért magához. A műtős éppen akkor ment ki.*

A *műtős* horgonykifejezése a *kórházterem*. Anafora és antecedense között itt nem rész-egész viszony van, hiszen a *kórházterem* jelentésének nem része a *műtős* jelentése. Ezért a koherencia megteremtéséhez, vagyis a szövegösszefüggés értelmezéséhez egy tudástartomány, mégpedig a *KÓRHÁZ* tartományának az aktiválása szükséges, vagyis nem pusztán a nyelvi rendszerben tárolt szemantikai információ aktív ebben az esetben, hanem egy hozzá kapcsolódó konceptuális, enciklopedikus tudástartomány is.⁶⁷

(17) *VÁSÁROLNI akartam. A pénztárcámat otthon hagytam. / #A sapkámat otthon hagytam.*

Ebben a példában a befogadó még a *VÁSÁRLÁS* tartomány aktiválása mellett sem képes koherenssé tenni a *sapkát húzni* és a *vásárlás* jelentéseket tartalmazó szövegrészeket. A *VÁSÁRLÁS* tartományában ugyanis normál esetben nem lehet lehorgonyozni a *sapkát húzni* aktusát. Az tehát, hogy *sapkát* kell húzni, nem is lehet indirekt anaforája a *vásárolni* kifejezésnek. Ebben az értelemben az indirekt anaforikusság egyik legfontosabb korlátozó elve az, hogy az anaforának reaktiválnia kell a horgony által korábban aktivált tudástartományt.

3.3.3. Az indirekt és direkt anafora viszonyának újragondolása

⁶⁷ A szemantikai információk és az enciklopedikus tudás kapcsolata korántsem tisztázott kérdés, ezért annak tárgyalásába nem bocsátkozunk, hogy a szemantikai információ és az enciklopedikus tudás viszonya úgy képzelendő-e el, hogy két különálló mentális egység (modul) reprezentációinak az aktivációja egymással összehangoltan zajlik (moduláris felfogás), vagy úgy, hogy az enciklopedikus tudás tulajdonképpen magában foglalja a szemantikai tudásunkat (holista felfogás), és valójában csak az enciklopedikus tudás aktiválódik, és amit szemantikai tudásnak gondolunk, az valójában absztrakció. Schwarz a modularista felfogás híve, és úgy képzei el az indirekt anaforák mentális feldolgozását, hogy az elme első lépésben az anaforikus elem szemantikai információi alapján próbálja meg azonosítani a horgonykifejezést a szövegelőzményben, majd ha ez nem kielégítő, akkor az anaforához köthető, a szövegelőzmény motiválta enciklopedikus tudás is (re)aktiválódik. Schwarz felfogásában a szemantikai tudás végső soron mindig kiegészül olyan elemekkel, amelyek az anafora és a horgonykifejezés kijelölte konceptuális tudástartományból származnak. Vö. Schwarz (2000: 135).

Mint arra Schwarz rámutat, a kapcsolat a direkt anafora és az antecedense között — hasonlóan az indirekt anaforák egyik típusához — szintén szemantikai alapú, ti. mind az antecedens, mind az anafora ugyanarra a szövegvilágmodellbeli entitásra referál. A köztük lévő különbség a referensrögzítő mentális eljárás komplexitásában keresendő. Míg a direkt anaforák és az antecedensük referenciája már a szemantikai információk alapján egybeesik, és ez garantálja a kapcsolatot a két kifejezés között, addig az indirekt anaforák esetében a referenciális kapcsolat létrehozásához elengedhetetlenül szükséges valamilyen mentális aktiválási művelet, amely a horgonykifejezéshez kapcsolódó tudástománnyt és az anaforikus kifejezés jelentését egymással összehangolja.

Az indirekt anafora és a horgonykifejezés aktiválta tudástománnyok viszonyát a fentiekben csak nagyvonalakban vázoltuk fel. Több olyan kérdés is felmerül azonban ezzel a modellel kapcsolatban, amelyekre adható válaszok nem egyértelműek. Ezekre azonban itt nem tudunk kitérni, mivel célunk nem Schwarz modelljének kritikai vizsgálata. Mindazonáltal annyit megállapíthatunk, hogy Schwarz értelmezési kerete képes egységesen kezelni a direkt és az indirekt anaforákat. A közös értelmezési keret alapja, hogy a két utalásforma egyaránt valamilyen referenciális művelet révén kötődik az antecedenséhez.

Ezzel egyébként olyan utalásformák is belekerülhetnek Schwarz modelljébe (bár ő maga ezekre nem tér ki), mint az ismétlés vagy a parafrázis, amelyeknek — hasonlóan a direkt anaforákhoz — kifejtett korreferensük van a szövegfelszínen, illetve — hasonlóan az indirekt anaforákhoz — nemcsak tematikus, hanem rematikus szerepük is lehet.

4. Következtetések

Schwarz elgondolása az anaforikus utalásról azt mutatja, hogy lehetséges olyan egységes modellt alkotni, amelyben a grammatikai függőségi viszonyok nem játszanak olyan alapvető szerepet egy szövegszintű jelenség értelmezésében, mint amilyet a korábbi mondatközpontú szövegnyelvészeti elméletek a grammatikának tulajdonítottak. Vagyis a hipotézisünk abban a formában, ahogyan korábban megfogalmaztuk, Schwarz eredményeinek tükrében nem tartható fenn.

A direkt és az indirekt anaforát nem a grammatikai függőségi viszonyaik formális rendszerének különbözősége, hanem eltérő koherenciaképző szerepük révén lehet elhatárolni egymástól. Míg a direkt anaforáknak a korreferencia révén csupán tematikus funkciójuk van, addig az indirekt anaforáknak a horgonykifejezés referenséhez tartozó tudástománny reaktiválása révén kétféle szerep is jut: egyrészt szintén tematikus, másrészt azonban a saját új referensük

bevezetésével, azaz egy új elem aktiválásával rematikus elemként is lehet funkciójuk a szövegösszefüggés fenntartásában is kifejtésében.

A direkt és az indirekt anaforák viszonyának egységes elméleti keretben történő értelmezése arra is rávilágít, hogy milyen elgondolások vezettek oda, hogy a kohézió fogalma (az angolszász és a francia szövegnyelvészeti terminológiától némileg eltérően) háttérbe szorulhatott a koherencia fogalmával szemben: A kohézió eszközeként számon tartott és grammatikailag jelölt utalások ebben a modellben egy olyan leíró keretbe illeszkednek, amely a koherencia eszközeként ragadja meg az anaforát.⁶⁸ Ennek következtében pedig úgy tűnik, hogy a kohézió–koherencia fogalmi distinkcióján alapuló osztályozás értelmét veszti, végső soron pedig elbizonytalanít bennünket a *kohézió* terminus használhatóságát illetően.⁶⁹

Azonban — mint erre Schwarz is rámutat — gyakran érvényesülnek szintaktikai elvek is az anaforák értelmezésekor. Ilyen például a párhuzamosság elve vagy a közelség elve:

(18) *A tanár meglátta A TANÁRNŐT. Odament hozzá.*

(19) *A TANÁR meglátta a tanárnőt. Az odament hozzá.*

(20) *A fiú meg AZ ÖCCSE odajöttek hozzám. Adtam neki egy almás sütit.*

(21) *A FIÚ meg AZ ÖCCSE odajöttek hozzám. Annak adtam egy almás sütit (ennek meg egy csokit).*

Ezeknek az elveknek az érvényesülése, illetve más, itt nem tárgyalt problémák — pl. a mentális feldolgozás elveinek egymáshoz való viszonya, hierarchiája — arra utalnak, hogy a kohézió fogalmával jelölt grammatikai (morfo-szintaktikai) jelenségek beillesztése a modellbe korántsem tekinthető lezárt kérdésnek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a grammatikai viszonyok szövegnyelvészeti elemzése a kohézió fogalom háttérbe szorulásával sem veszített az aktualitásából.

5. Záró megjegyzések

A német szövegnyelvészeti szakirodalom általunk vizsgált szelete alapján a tanulmányunk elején feltett kérdésre, hogy ti. hogyan alakul és miként viszonyul

⁶⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy Schwarz azzal a kérdéssel már nem foglalkozik részletesebben, hogy a többi forikus elemhez milyen viszony fűzi az ily módon értelmezett anaforikus utalást.

⁶⁹ Schwarz is hasonló szellemben nyilatkozik a két fogalom közti viszonytalban kapcsolatban. (Schwarz 2000: 27)

egymáshoz a kohézió és a koherencia fogalma a szövegnyelvészet történetében, a következő válaszok körvonalazódnak:

(1) Megfigyelhető, hogy a kortárs német nyelvű szakirodalomban a kohézió és a koherencia fogalmának a viszonya határozottan átalakult. A szövegnyelvészeti monográfiákban elég világosan kirajzolódik az a tendencia, hogy a kohézió fogalma háttérbe szorul. Használata tulajdonképpen leszűkül a szövegfelszín grammatikai függőségi viszonyainak jelölésére. A koherencia fogalma ugyanakkor egyre több jelenséget foglal magában: Egyfelől megmarad a korábbi elméletformáló funkciója, azaz továbbra is a szöveg tematikus viszonyainak összefoglaló elnevezéseként használják.⁷⁰ Másfelől azonban az integratív és a kognitivisták elképzelések térnyerésével (vagyis a nyelvi rendszert mint formális grammatikai rendszert a középpontba állító elképzelések elutasításával) a koherencia fogalma egy ideje kiterjed a szövegértelmezés és szövegalkotás pragmatikai és kognitív dimenzióira is. Megjegyzendő, hogy ez a tendencia kevésbé érzékelhető, ha a bevezető jellegű szövegnyelvészeti munkákat vesszük kézbe. A legtöbb ilyen jellegű könyv de Beaugrande és Dressler szövegszerűség-kritériumaira támaszkodva, illetve ezeket bemutatva továbbra is ellentétpároként kezeli a kohézió és a koherencia fogalmát, azt sejtetve, hogy a két fogalom ma is ugyanolyan súlyú szerepet játszik a szövegnyelvészeti kutatásokban.⁷¹

(2) A koherenciajelenségek előtérbe kerülése leginkább a kutatási perspektíva megváltozásával magyarázható. Korábban a szövegalkotás grammatikai eszköztárát, azaz a kohéziós viszonyokat vizsgáló grammatikaközpontú elméletek arra helyezték a hangsúlyt, hogy miként épül fel alkotóelemeiből egy jólformált szövegstruktúra, amely a szövegértelem-összefüggés hordozója lehet. A kutatási perspektíva azonban a pragmatikai és a kognitív dimenzió érvényesítésével áttevődött a kohézív eszközök *bottom-up* vizsgálatáról a szövegértelmezési mechanizmusok, azaz a koherenciateremtő eszközök *top-down* feltárására.

A koherenciaviszonyok létrejöttéért és fenntartásáért felelős eszközöket előtérbe állító integratív és kognitivisták elméletek a befogadói oldal felől közelítik meg a szöveget. A grammatikai függőségi viszonyok, a kohéziós eszközök ezen kutatások számára pontosan annyiban érdekesek, amennyiben hozzájárulnak a szövegösszefüggés megteremtéséhez. Vagyis a kohézió vizsgálata ennyiben természetesen részét képezi a szövegértelem-összefüggés feldolgozására irányuló kutatásoknak, viszont mint ezt manapság meg szokás jegyezni, ezek a kohéziós viszonyok sem nem szükségesek, sem nem elégséges feltételei egy szöveg értelmezhetőségének.

⁷⁰ Vö. Schwarz (2000); Brinker (2005); Huber (2003).

⁷¹ Vö. Brinker (2005); Heinemann—Viehweiger (1991); Vater (1994); Pörings—Schmitz (2003); Janich (2008).

A grammatikai függőségi viszonyok feltárására koncentráló vizsgálódások szűkössége ebből a perspektívából könnyen belátható. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kommunikatív–kognitív szempontok érvényesítése teljességgel érvénytelenítette volna a szöveggrammatikai elemek jelentőségét a szövegkoherencia leírásában. Miként erre Gansel és Jürgens írása Seltingre (Selting 1995) hivatkozva felhívja a figyelmet: „Ha a kategóriákat elsődlegesen kommunikatív szempontból definiáljuk, akkor elvész annak a lehetősége, hogy a mindannyiunk számára intuitív módon ismert formai szervezőelveket [...] önálló, a kommunikáció szempontjából releváns jelölőrendszernek tekintve [...] vizsgáljuk.”⁷²

Továbbra is fontos kérdés tehát, hogy a szöveggrammatikai eszközök jelenléte milyen szerepet játszik a szövegvilág-modell kialakításában, fenntartásában, valamint továbbvitelében.

(3) Metaelméleti perspektívából a fentiekben bemutatott változásokat úgy jellemezhetjük, hogy a koherencia és kohézió fogalmai között eltolódás következett be. Kezdetben mindkét fogalom arra szolgált, hogy rájuk támaszkodva más elméleti terminusokat (például az anaforát, a szemantikai kontiguitást) magyarázzanak a kutatók. Viszont egyik fogalom sem vonatkozott közvetlenül a nyelvi jelenségek egy adott csoportjára. A koherencia fogalmának kiszélesedése, amely a pragmatikai fordulat hatására következett be, viszont hosszú távon gyakorlatilag oda vezetett, hogy a kohézió fogalma is bekerült a koherencia hatókörébe, és ennek következményeként manapság inkább hierarchikus, semmint egyenrangú kiegészítő viszony áll fenn köztük.

Ugyanakkor egyfelől kérdés, hogy miként értelmezendő a két fogalom közötti hierarchikus viszony, ha a kohézió sem nem elégséges, sem nem szükséges feltétele annak, hogy a befogadó egy szöveget koherensnek tekintsen. Másfelől tagadhatatlan, hogy a kohéziós eszközök vizsgálatát és számbavételét egyetlen gyakorlati elemzés sem nélkülözheti. A két fogalom átalakult viszonya ezért mind elméletalkotási, mind pedig gyakorlati szempontból nyitott kérdés.

Irodalomjegyzék:

- Adamzik, Kirsten 2004. *Textlinguistik. Eine einführende Darstellung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag [Germanistische Arbeitshefte 40].
- Agricola, Erhard 1969. *Semantische Relationen im Text und im System*. Halle (Saale).
- de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang Ulrich 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

⁷² L. Gansel—Jürgens (2008: 67).

- Brinker, Klaus 2005. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*. 6., Berlin: Erich Schmidt Verlag (= *Grundlagen der Germanistik* 29).
- Brinker, Klaus—Antos, Gerd—Heinemann, Wolfgang—Sager, Sven F. (Hrsg.) 2000/01. *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 16.1. Berlin—New York: Walter de Gruyter.
- Bussmann, Hadumod 1983/1990. *Lexikon der deutschen Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Kröner (Kröners Taschenbuchausgabe 452).
- Cornish, Francis 1996. 'Antecedentless' anaphors: deixis, anaphora, or what? Some evidence from English and French. In: *Journal of Linguistics* 32, 19–41.
- Coseriu, Eugenio 1994. *Textlinguistik. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Clark, Herbert 1977/1997. Áthidalás. In: Pléh Csaba—Siklaci István—Teresyeni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest: Osiris, 380–390.
- van Dijk, Teun A. 1980. *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- van Dijk, Teun A. (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. I–IV. London: Academic Press.
- Dressler, Wolfgang 1972. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Erkő, Feride—Gundel, Jeanette 1987. The pragmatics of indirect anaphors. In: Verschueren, Jef—Bertuccelli-Papi, Marcella (eds.): *The Pragmatic Perspective. Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam: Benjamins, 533–545.
- Feilke, Helmut 2000. Die pragmatische Wende in der Textlinguistik. In: Brinker et al. (Hrsg.) 2000/01. 16.1., 64–82.
- Figge, Udo L. 2000. Die kognitive Wende in der Textlinguistik. In: Brinker et al. (Hrsg.) 2000/01. 16.1., 96–104.
- Gansel, Christina—Jürgens, Frank 2008. Textgrammatische Ansätze. In: Janich 2008., 55–83.
- Greber, Erika. 1993. Zur Neubestimmung von Kontiguitätsanaphern. In: *Sprachwissenschaft* 18/93, 361–405.
- Halliday, Michael A. K.—Hasan, Ruqaiya 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hartmann, Peter 1971. Texte als linguistisches Objekt. In: Stempel, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag, 9–29.
- Hartung, Wolf Dietrich 2000. Kommunikationsorientierte und handlungstheoretisch ausgerichtete Ansätze. In: Brinker et al. 2000/01. 16.1., 83–96.
- Harweg, Roland 1968. *Pronomina und Textkonstitution*. München: Wilhelm Fink Verlag.

- Hawkins, J. 1978. *Definiteness and Indefiniteness: A Study in Reference and Grammaticality Prediction*. London: Groom Helm.
- Heinemann, Wolfgang—Viehweger, Dieter 1991. *Textlinguistik: Eine Einführung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag [*Germanistische Linguistik* 115].
- Huber, Oliver 2003. *Hyper-Text-Linguistik*. TAH. Ein textlinguistisches Analysemodell für Hypertexte. Theoretisch und praktisch exemplifiziert am Problemfeld der typisierten Links von Hypertexten im WWW. München: Herbert Utz Verlag.
- Isenberg, Horst 1976. Einige Grundbegriffe für eine linguistische Texttheorie. In: Daneš, František—Viehweger, Dieter (Hrsg.): *Probleme der Textgrammatik*. Berlin: Akademie Verlag, 47–145. [*Studia Grammatica* 11]
- Isenberg, Horst 1977. Überlegungen zur Texttheorie. In: Kallmeyer et al. (Hrsg.) 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. Frankfurt a. M.: Athenäum Fischer Taschenbücher 2., 193–212.
- Janich, Nina (Hrsg.) 2008. *Textlinguistik. 15 Einführungen*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Kallmeyer, Werner—Klein, Wolfgang—Meyer-Hermann, Reinhard—Netzer, Klaus—Siebert, Hans-Jürgen (Hrsg.) 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. Frankfurt a. M.: Athenäum Fischer Taschenbücher 1–2.
- Kleiber, Georges 2001. *L' anaphore associative*. Paris: PUF.
- Pause, P. E. 1991. Anaphern im Text. In: Stechow, Arnim von—Wunderlich, Dieter (Hrsg.): *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin—New York: W. de Gruyter, 548–559.
- Petőfi, Sándor János—Dobi, Edit 1998. Utószó. In: Petőfi, Sándor János—Dobi, Edit (szerk.): *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk*. [*Officina Textologica* 2.] Debrecen: Kossuth Lajos Egyetemi Kiadó, 238–261.
- Pörings, Ralf—Schmitz, Ulrich (Hrsg.) 2003. *Sprache und Sprachwissenschaft. Eine kognitiv orientierte Einführung*. [Narr Studienbücher] Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Rickheit, Gert—Günther, U.—Sichelschmidt, L. 1992. Coherence and coordination in written text: Reading time studies. In: Stein, D. (ed.): *Cooperating with Written Texts*. Berlin—New York: W. de Gruyter, 103–127.
- Rickheit, Gerd—Schade, Ulrich 2000. Kohärenz und Kohäsion. In: Brinker et al. (Hrsg.) 2000/01. 16.1., 275–283.
- Scherner, Maximilian 2000. Kognitionswissenschaftliche Methoden in der Textanalyse. In: Brinker et al. (Hrsg.) 2000/01. 16.1., 186–195.
- Schoenke, Eva 2000. Textlinguistik im deutschsprachigen Raum. In: Brinker et al. (Hrsg.) 2000/01. 16.1., 123–131.
- Schmidt, Siegfried J. 1977. Skizzen zu einer Texttheorie. In: Kallmeyer, et al. (Hrsg.) 1977. *Lektürekolleg zur Textlinguistik*. Frankfurt a. M.: Athenäum Fischer Taschenbücher 2., 30–46.

- Schwarz, Monika 2000. *Indirekte Anaphern in Texten. Studien zur domänengebundenen Referenz un Kohärenz im Deutschen.* [Linguistische Arbeiten 413] Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Schwarz, Monika 2008. *Einführung in die kognitive Linguistik.* [UTB 1636] Tübingen: Francke.
- Selting, Margret 1995. Der ‚mögliche Satz‘ als interaktiv relevante syntaktische Kategorie. In: *Linguistische Berichte* 158, 298–325.
- Sziksainé Nagy, Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vater, Heinz 1994. *Einführung in die Textlinguistik.* München: Wilhelm Fink Verlag.
- Yule, George 1979. Pragmatically controlled anaphora. In: *Lingua* 49, 127–135.